

УДК 94 (477.51) «1659/1663»

К.А. Железко

НІЖИНЬСЬКА ФОРТЕЦЯ ЗА ВОЄВОДСТВА СЕМЕНА ШАХОВСЬКОГО 1659–1663 РР.

Стаття присвячена історії ніжинської фортеці в часи воєводства С. Шаховського. Окремий наголос зроблено на військові події, пов'язані з фортецею.

Ключові слова: ніжинська фортеця, воєвода, козаки.

Актуальність дослідження історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. зумовлена посиленням уваги в Україні до охорони історико-архітектурної спадщини в цілому та замкових комплексів зокрема. На сьогодні дослідженням історії ніжинської фортеці займалися такі історики, як В. Вечерський, О. Морозов, Ю. Москаленко та ін. Означені дослідники в своїх працях розкрили загальні відомості про побудову, вигляд, пізніші реконструкції фортеці та навели окремі згадки про пов'язані військові події. А. Барсуков у своїй роботі подає перелік ніжинських воєвод другої половини XVII ст. [6].

Метою статті є висвітлення історії фортеці через призму військово-політичних подій в період перебування на посаді воєводи С. Шаховського в 1659–1663 рр.

Ніжинська фортеця була збудована пізніше 1618 р., після захоплення польським королем Сигізмундом III Вазою Чернігово-Сіверщини в ході польсько-московської війни з метою захисту новоприєднаних територій Речі Посполитої. Надалі фортеця перебувала у віданні польського коменданта. Як і багато інших фортець на території Речі Посполитої в 1630-х роках, фортеця зазнала перебудови. В часи гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. ніжинська фортеця була у віданні полковника та козаків Ніжинського полку. Ніжинський замок, що постраждав під час звільнення міста від польських жовнірів, був відновлений зусиллями місцевих козаків. В цей час фортеця зазнала другої масштабної реконструкції. Замок був обнесений високим земляним валом, мав 11 дерев'яних веж, на 10 з яких було встановлено гармати. Зовні місто оперізував високий земляний вал та було встановлено частокіл. Місто мало 4 в'їзди з брамами, назви яких походять від населених пунктів, з якими Ніжин з'єднувався торговими шляхами: Київська, Чернігівська, Московська й Крупицька [11, с. 515].

Після смерті Б. Хмельницького Московське царство намагалось посилити свій вплив на українські території. Так, за Переяславськими статтями 1659 р., крім Києва, московські стрільці розмішувалися в Ніжині, Переяславі, Чернігові, Брацлаві та Умані. Таким чином, Московії вдалося обмежити владу гетьмана, якому тепер заборонялося вести самостійні військові дії, та збільшити присутність московського війська в українських містах. Згідно давніх запорізьких звичаїв, воєводи не мали втручатися у справи козаків. Ніжинський воєвода повинен був «жити на власних запасах». Стрільцям заборонялося

розмішуватися в дворах реєстровців [9, с. 119].

Воєводою ніжинської фортеці московський цар Олексій Михайлович призначив князя Семена Івановича Шаховського. Він мав великий досвід служби воєводою, зокрема в Ядрині, Пронську, В'язьмі, Єнисейську та Терках [6, с. 598]. Ніжинська фортеця мала велике стратегічне значення для Московського царства, оскільки знаходилася на північно-східному кордоні Гетьманщини, мала виступати форпостом проти набігів татар та в разі війни з поляками. Тож не дивно, що царська адміністрація призначила ніжинським воєводою досвідченого державного діяча.

Кожний воєвода після свого призначення отримував настанови й завдання від московського царя. Джерел з відповідними вимогами до С. Шаховського не знайдено. Втім, наявні загальні завдання для воєвод, призначених в українські міста в 1658 р., коли ніжинським воєводою мав бути Семен Бутиков, котрий до ніжинської фортеці так і не доїхав, та до одного з тогорічної хвилі призначених воєвод Олексія Чирікова в Полтаву. В першозгаданому документі воєводам назувалося керувати фортецею, людьми в ній та захищати її від ворожих нападів [4, с. 228].

Аналізуючи інший документ, можна за аналогією припустити, що наказувалося ніжинському воєводі та новоприбулим ратним людям московською владою. Так, *перед приїздом воєводи мала надійти царська грамота до Ніжинського полку з вимогою підготувати двори для воєводи та 300 стрільців. Приїхавши, він мав зібрати царських людей та козаків полку й піти разом до замкової церкви на спільну молитву. Після молебню й оголошення бачення царем стану подій в Україні, воєвода та стрільці мали розійтися по своїм дворам. І там поводити себе мирно і ніяких дурниць не чинити. А на наступний день, або як виїде, воєвода мав покликати до себе полковника, війта та інших знатних людей й, поговоривши з ними, поїхати оглядати оборонні споруди міста та замок, висоту валів, глибину рову, в якому стані захисні стіни фортеці, чи надійно перебувати в замку під час облоги та інше, визначити, чи потрібно укріпляти або ремонтувати їх, щоб надійно витримувати напади кримських татар або польських військ. Щоб після цього контролювати захист міста – виставив караули біля міських воріт. А стосовно замку, оглянути скільки баит, стан стін, що відбувається на території дитинцю й про свій приїзд написати листа царю та в Київ і негайно відправити посланцями. А також відповідно до царського указу в тих містах, де перебувають воєводи з стрільцями, мають бути караули на воротах міста та замку та в інших стратегічно важливих місцях вдень і вночі, а на ніч задля безпеки зачиняти ворота. Кількість караулів визначати на власний розсуд і стояти стрільцям на варті з рушницями позмінно по добі, щоб варта не була для них тяжкою. Також воєвода має чинити суд над своїми людьми, а якщо міщани скаржитимуться на дії козаків, то повідомляти полковника для вчинення правосуддя* [5, с. 151–155]. Отже, новопризначений ніжинський воєвода С. Шаховський мав

відповідати не лише за оборону фортеці, а й за виконання волі царя на підвладній йому території.

Разом з воєводою до ніжинської фортеці прибули московські стрільці. Хоч за Другим Переяславським договором 1659 р. кількість стрільців визначалася 300 чол., насправді в цей час в Ніжині знаходилися три прикази (військові полки стрільців), які очолювали Павло Глібов, Борис Глібов та Михайло Полянський, загальною чисельністю близько 2000 чол.

Маємо низку джерел з відомостями про забезпечення московських стрільців ніжинської фортеці. Так, з відписки князя Олексія Трубецького дізнаємося про поставку в вересні 1659 р. з Переяслава до Ніжина 42 пудів свинцю та 150 пудів фетилю. Відступаючи з Ніжина, князь залишив стрільцям 10 мідних гармат, 31 бочку пороху, 118 пудів свинцю, 105 пудів фетилю та привезені хлібні запаси (180 четі (міра об'єму сипучих тіл, близько 200 літрів) сухарів, 103 четі толокна та 86 пудів солі) [4, с. 314].

На забезпечення ніжинської фортеці регулярно виділялися кошти з царської казни. Для прикладу, 27 листопада 1659 р. відправлено 1500 срібних рублів для закупівлі хлібних запасів ратним людям. А вже 15 лютого 1660 р. воєвода відписував про одержання 7000 мідних рублів на «міські справи» та 1500 срібних руб. на купівлю хліба [4, с. 315]. Отже, крім забезпечення стрільців необхідними продовольчими й збройними запасами, царська адміністрація виділяла кошти на міські справи, які, вочевидь, могли визначатися воєводою С. Шаховським на власний розсуд.

Важливим є виділення коштів з Приказу «Болшого Дворца» на будівництво ямів в розмірів 3000 рублів в листопаді 1660 р. [4, с. 315]. Ями (аналогі поштових станцій) мали слугувати для швидкої передачі інформації до Москви та Києва, інших міст для ефективнішої взаємодії воєводи з іншими представниками царської адміністрації.

В цей час відбувається збільшення кількості військових службовців, підвладних С. Шаховському. Відповідно до царського указу, в ніжинській фортеці, починаючи з 1660 р., мали служити 10 пушкарів з Путивля, які змінювалися кожні півроку [8, с. 22–23, 30]. Прибулі пушкарі відповідали за 10 гармат на баштах замку. Служба путивльських пушкарів у фортеці значно посилювала оборону міста, оскільки використання гармат давало можливість відбити напад ворога.

Початок 1660 р. приніс військову загрозу ніжинській фортеці. Так, 22 лютого воєвода С. Шаховський повідомляв царю про прихід під м. Ніжин польсько-татарського війська разом із «зрадниками» козаками й про бої з ними 5 і 6 лютого відповідно, в яких ніжинці здобули перемогу. Було взято багато полонених і в результаті їхнього допиту воєвода довідався про чисельність ворожого війська та розташування поляків з козаками в 15 верстах від Ніжина, в Носівці. Більше того, воєвода повідомляє про регулярні листи колишнього ніжинського полковника Григорія Гуляницького (1656–1659 рр.) до чинного полковника

ніжинського Василя Золотаренка, старшини і міщан з закликами зрадити царя і перейти на бік поляків [4, с. 321–322]. Отже, відсіч ворожому війську дали місцеві козаки Ніжинського полку В. Золотаренка, а сам воєвода та московські стрільці сиділи склавши руки, навіть не покидали території замку. Воєвода, виконуючи покладену на нього розвідувальну функцію, доносить царю про можливі повстання та загрози для Ніжина.

Політичні події в Україні кінця 1660 р. мали безпосереднє відношення до ніжинської фортеці. Так, 27 вересня – 2 листопада відбулася битва під Чудновим. Московська армія під проводом Василя Шереметьєва капітулювала перед польським військом. Союзні росіянам козаки гетьмана Юрія Хмельницького 17 жовтня 1660 р. уклали нову угоду з Річчю Посполитою – Слободищенський трактат, який скасовував невігідні для України Переяславські статті 1659 р., розривав союз із московським царем і відновлював державний зв'язок України з Річчю Посполитою [9, с. 127–129]. За умовами Слободищенського трактату, ніжинська фортеця юридично виходила з підпорядкування Московії. Зрозуміло, що дана угода викликала неоднозначну реакцію українського народу. Частина старшини, козацтва, духовенства визнали її, інша – ні. Україна розділилася уздовж Дніпра на Лівобережну і Правобережну з протилежною орієнтацією на зарубіжні країни: лівий берег – на Московію, а правий – на Річ Посполиту. Громадянська війна всередині країни набиравла обертів. Що стосується Ніжина, то Ніжинський полк не брав участі в Чуднівській кампанії 1660 р., оскільки полк на чолі з його полковником В. Золотаренком був на литовському фронті. В Ніжині в цей час наказним полковником було призначено Романа Ракушку. Переяславський полковник Яким Сомко 19 жовтня 1660 р. повідомив його про союз гетьмана з поляками та татарами. Наказний полковник не став відразу визначатися з козаками на чий бік ставати.

Ніжинський воєвода С. Шаховський не збирався разом з московськими стрільцями покидати фортецю, оскільки московська влада не визнавала умов даного договору. Натомість, воєвода почав приводити до присяги на вірність царю мешканців полку, щоб уникнути розколу серед населення. Проте, з його повідомлення в звіті до Таємного приказу дізнаємося, що наказний полковник Р. Ракушка з вїтом і усією старшиною без полковника В. Золотаренка присягати царю не хочуть [10, с. 117]. На захист Р. Ракушки став ніжинський протопоп Максим Филимонович, який у листі до царя від 29 жовтня 1660 р. писав, що наказний полковник разом з ніжинським повітом підтримують царя і бажають присягнути йому на вірність, проте спершу хочуть дізнатися думку самого полковника В. Золотаренка щодо цієї ситуації. Зрештою, зважаючи на царську грамоту Р. Ракушці від 2 листопада 1660 р., в якій визнається його вірність царю, стає очевидна його з старшиною підтримка московської влади.

Московська влада вбачала явну загрозу від військ

Ю. Хмельницького, тому не могла допустити втрату найміцнішої в регіоні ніжинської фортеці і надсилала до міста додаткові війська. Так, 2 листопада 1660 р. цар Олексій Михайлович наказував стольнику та воеводі Борису Мишецькому, щоб він зі свого полку відіслав до Ніжина 500 піхотинців для захисту міста від нападу ворога [1, с. 194]. З відписки до царя Г. Ромадановського від 12 грудня 1660 р. дізнаємося про слова ніжинського полковника В. Золотаренка щодо хлібних запасів та кінських кормів. Тому, московські війська, які збираються навколо Ніжина для консолідації сил проти війська Ю. Хмельницького та поляків з татарами, мають всі запаси везти з собою, інакше не має сенсу прибувати армії, якщо її нічим забезпечити [1, с. 255].

Джерела містять статистичні дані про кількість московських стрільців та відомості про стан їхньої дисципліни. Так, з листа С. Шаховського до царя, написаного від 18 грудня 1660 р., дізнаємося, що в Ніжині перебували три прикази стрільців загальною чисельністю – 1592 чол., 102 осіб померло, а 301 солдат втік з місця служби. Воевода просить царя видати указ і повідомити інших воевод про відловлення й повернення втікачів назад до ніжинської фортеці. С. Шаховський наводить приклад піймання сотником Уляном Брюховим одного з ніжинських стрільців дорогою до Москви, якого він передав воеводі Кузьмі Бегичеву в Карачев, проте стрільцю знову вдалося втекти. Також воевода скаржиться на відсутність піддячого, через що нікому вести документацію, та просить дозволу на присилання піддячого з Рильська. Цікавою є відомість, отримана воеводою від В. Золотаренка, про лист стародубського наказного полковника щодо здачі без бою міста Кричев, який був під польською владою. Поляків, які знаходилися там, козаки хочуть відпустити біля кордону, проте чекають на згоду царя, а поки тримають їх у Ніжині [4, с. 320–321]. Отже, з цих листувань зрозуміло, що дисципліна військового складу московського гарнізону стрільців зовсім не відповідає вимогам військового часу. Стрільці, не боячись покарання, намагаються втекти зі служби, вочевидь, будучи не задоволеними її умовами. Також, відповідно до згадки про поляків, яких тримають в Ніжині, можна припустити, що вони перебували в тюрмі, що розташована на території ніжинського замку.

Московська влада не даремно консолідувала військові сили поблизу ніжинської фортеці. 6 січня 1661 р. до Ніжина підійшло козацьке військо Ю. Хмельницького, поляки й татари. Вони увірвалися в посад, розпочався бій з ніжинцями. Оборона міста була вдалою, і гетьманські війська, зрештою, відступили [10, с. 118].

Весною 1661 р. польсько-татарське військо разом з козаками Ю. Хмельницького знову перейшло на Лівобережжя. На Ніжинський полк йшов коронний гетьман С. Чарнецький разом із козаками на чолі з Г. Гуляницьким та татарами. В цей час ніжинський воевода С. Шаховський писав до Посольського приказу, що деякі міщани переписуються із зрадником Г. Гуляницьким та

повідомляють про всі події в Ніжині. Таким чином, воевода виконував одну з покладених на нього функцій – розвідувальну, стежачи за жителями міста і негайно повідомляючи московській адміністрації про добуту інформацію. Місто Ніжин було взято в облогу. Втім, міцні оборонні стіни дозволяли витримати напади ворожих сил. Ніжинський полковник В. Золотаренко звернувся за допомогою до Г. Ромадановського, який разом з військом перебували в Сумах. Князь прийшов до Ніжина в квітні 1661 р., тож поляки разом з союзниками зняли облогу з фортеці та відступили [10, с. 118].

Відносини воеводи з полковником та місцевими козаками перевірялися царськими посланцями. Так, Федір Протасєв, приїхавши 8 липня 1661 р. в Ніжин, виконуючи царський указ, розпитував С. Шаховського, як до нього ставиться В. Золотаренко і чи немає в полковнику та ніжинських козаків «шатості» [2, с. 82].

Ніжинський воевода С. Шаховський і далі регулярно відписував царю Олексію Михайловичу про справи в ніжинській фортеці. 10 червня 1662 р. про фінансову ситуацію він писав, що в минулому 1661 р. на всі витрати з державної казни отримав дрібні мідні гроші й з них залишилося 30,5 тисяч, проте зважаючи на ринкові відносини в країні в українських містах, за полтину (мідну) не дають і десяти рублів сріблом. Більше того, люди не хочуть приймати мідні гроші, вимагають лише срібло. А ті гроші, які були прислані з державної казни срібними монетами, вже давно використано на закупівлю хліба, платню ратним людям та інші витрати. Зважаючи на брак ліквідних коштів воевода позичив у ніжинського полковника В. Золотаренка 400 срібних рублів для потреб на забезпечення справ фортеці [4, с. 339]. Це свідчить про поганий стан економіки країни, інфляцію та низьку ліквідність мідних монет на відміну від срібних, а також про наявність значних коштів у самого полковника, який, вочевидь, володів великими статками.

Зі статейного списку стольника Федора Лодиженського, датованого груднем 1662 – січнем 1663 рр., якого цар відіслав до України з грамотами до І. Брюховецького, Я. Сомка та інших полковників, дізнаємося про скарги місцевих ратних людей з Переяслава, висловлені полковником. Так, Я. Сомко, повідомляв, що в Переяславі ратні люди живуть при козацьких і міщанських дворах і вимагають, щоб їм збудували такі будинки, як в Ніжині і Чернігові, де військові царя живуть у збудованих відповідно до царського наказу особистих дворах [4, с. 368]. Отже, ми дізнаємося, що вже 1662 р. в Ніжині були збудовані будинки спеціально для московських ратних людей. Це підтверджують слова мстиславського єпископа Мефодія з листа від травня 1666 р., що в Ніжині воевода та ратні люди живуть осібно, і що потрібно в усіх інших містах, де є воеводи, поселити московських стрільців окремо, щоб не було сутичок з іншими верствами населення, особливо з козаками [3, с. 104].

12 січня 1663 р. відбувається зміна воеводи

ніжинського замку. Замість С. Шаховського цю посаду отримав Михайло Михайлович Дмитрієв [7, с. 365]. Брак джерел в архівах України та неможливість опрацювання матеріалів російських архівів через українсько-російську війну не дає нам повноцінно з'ясувати причину зміни ніжинського воеводи.

Отже, С. Шаховський на посаді ніжинського воеводи пробував майже 4 роки. У цей період Ніжин витримав одну облогу фортеці та декілька боїв поблизу, але згадок про її ремонт чи реконструкцію немає. Вочевидь, таких робіт не проводили, оскільки в разі втрати фортеці й повернення під владу Гетьманщини її могли використати проти московського війська. Перший ніжинський воевода, який виконував покладені на нього функції та стежив за дотриманням волі царя на підвладній йому території, був інструментом у процесі інкорпорації українських земель до Московського царства, зокрема Ніжинського полку з його найміцнішою фортецею в м. Ніжині.

ПОСИЛАННЯ

1. Акты Московского государства, изданные императорскою академией наук / под редакцией Д.Я. Самоквасова. – Т. 3. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1901. – 674 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР). – Т. V. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – VIII + 335 с.
3. АЮЗР. – Т. VI. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV + 280 с.
4. АЮЗР. – Т. VII. – СПб.: В типографии В.В. Праца, 1872. – VI + 398 с.
5. АЮЗР. – Т. XV. – СПб.: Типография А. Катанского и Ко, 1892. – X + 462 с.
6. Барсуков А.П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия. – СПб., 1902. – 614 с.
7. Дополнения к тому III-му Дворцовых разрядов. – СПб., 1854. – 484 с.
8. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665–1667 гг. – Чернигов: Земская типография, 1901. – 62 с.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ – Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
10. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII – до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс, 2001. – 276 с.
11. Чернігівщина – енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Железко К.А. Нежинская крепость за воеводства Семена Шаховского 1659–1663 гг.

Статья посвящена истории нежинской крепости во времена воеводства С. Шаховского. Отдельный акцент сделан на военные события, связанные с крепостью.

Ключевые слова: нежинская крепость, воевода, казаки.

Zheliezko K.A. Nizhyn fortress for the province of Semen Shakhovskiy 1659–1663

The article is devoted to the history of Nizhyn fortress in times of S. Shakhovskiy province. A special emphasis on military events related to the fortress is made.

Key words: Nizhyn fortress, voievoda, cossacks.

26.02.2017 р.

J

УДК 94(477):342.518«1687»

В.В. Мамалага

СПРОБА ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ ПРОВЕДЕННЯ КОЛОМАЦЬКОЇ РАДИ 1687 Р.

У статті зроблено спробу локалізації місця, де 25 липня 1687 р. було проведено козацьку раду, на якій гетьманом Війська Запорозького обрано Івана Мазепу.

Ключові слова: Коломацька рада, І. Мазепа, р. Коломак, Кримський похід, вибори гетьмана, 1687 р.

Не потребує доведення важливість географічної складової в історичній науці. Без географії історія перетворюється на може й повчальну, але казку. Історичні події та явища ніби «повисають» в «безповітряному просторі». Відсутність конкретної географічної локалізації може «розмазати» історичну проблему по мапі, що, в значній мірі, викривить та спотворить її сутність та значення. Наскільки б далеким від реальності стало розуміння подій переломного етапу Столітньої війни, якби історики не знали, що Карл VII був коронований в Реймсі, куди його по захопленні англійськими завойовниками землям провела Жанна д'Арк, а вказували лише, що це сталося в Шампані. Або яку б цінність мав археопарк НІКЗ «Гетьманська столиця» «Цитадель Батуринської фортеці», якби він був створений на місці заміської резиденції гетьмана І. Мазепи Гончарівки, адже ще до 1995 р., до початку ґрунтовних археологічних досліджень, вважалося, що центр історичного Батурина знаходився саме там [1, с. 410].

Отже, зайвим буде додаткове обґрунтування того, що належна увага до географії має бути при вивченні всіх без виключення історичних подій та явищ.

У 2017 р. виповнюється 330 років від дня обрання гетьманом Війська Запорозького Івана Степановича Мазепи. Всім відомо, що ця подія відбулась 25 липня (за юліанським календарем) під час козацької ради на річці Коломак. Численні біографи І. Мазепи різних часів так вказують місце, де відбулась одна з найважливіших подій в житті їхнього героя: «...на Коломаку скликано військовою раду» (О. Оглоблін) [2, с. 30]; «... в польовому таборі біля Коломака (Б. Кентержинський) [3, с. 159]; «Місцем дії був берег р. Коломак» (Б. Крупницький) [4, с. 59]; «...табір розташовувався над річкою Коломак» (Т. Таїрова-Яковлева) [5, с. 29]; «...під час виборів 25 липня 1687 р. біля ріки Коломаку» (С. Павленко) [6, с. 65].

Достатньо великий масив джерел, на який спираються дослідники, – від діловодної документації Гетьманщини та Московської держави до щоденника очевидця подій, шотландця на російській службі Патріка Гордона та повідомлень європейської преси – не залишає варіантів для різночитань: Рада справді відбулась на Коломаку. Але річка Коломак, починаючись від села Високопілля у Харківській області і впадаючи у Ворсклу біля Полтави, має протяжність більше 100 кілометрів. Де ж саме відбулась Коломацька Рада? Чомусь дослідники й до тепер не намагались відповісти на це питання. Через таку неува-